

Over zien en gezien worden

socius.be
2023

**so
CIUS.**

steunpunt
sociaal-cultureel
werk

Over zien en gezien worden...

waarom burgerinitiatieven door mensen met een
migratiegeschiedenis onvoldoende gezien worden
in de samenleving

is een uitgave van:
Socius, Steunpunt sociaal-cultureel werk vzw
Saintelettesquare 19 - 1000 Brussel

BE 0430 838 564
RPR Brussel

T 02 215 27 08
E welkom@socius.be
W www.socius.be

Auteurs:
Khadija Aznag, Binita Pinoy, Fatima Laoukili, Amina Kasmi,
Abdou Ouchan, Griet Bonne, Willy Musitu Lufungula,
Jamila Channouf en Nele Vanderhulst
Vormgeving: Ingrid Matthijs - Socius
Foto's: Ingrid Visser - Mediaraven

Brussel, september 2023
D/2023/4393/10

Over zien en gezien worden...

waarom burgerinitiatieven door
mensen met een migratiege-
schiedenis onvoldoende gezien
worden in de samenleving

Burgerinitiatieven kunnen de laatste jaren op veel aandacht rekenen bij heel wat spelers in de samenleving. De hedendaagse maatschappij waarin individualisering, digitalisering en globalisering toenemen, is een ideale voedingsbodem voor burgerinitiatief. Mensen wachten niet langer het initiatief van een overheid of andere gevestigde spelers af, maar zetten op eigen kracht projecten en initiatieven op rond thema's en kwesties die hen persoonlijk aanbelangen. Dat leidt tot wijzigende relaties tussen burgers, overheden, markt- en middenveldspelers. Alle partijen zijn zoekende hoe ze die relatie kunnen vormgeven. De evolutie naar vermaatschappelijking in verschillende beleidsdomeinen waarbij de focus op de eigen kracht van de burger en zijn netwerk wordt gelegd, versterkt de aandacht voor het eigen initiatief van burgers.

Binnen de context van dat verschuivend krachtenveld stellen we ons de vraag of het initiatief van alle burgers wordt gecapteerd, dan wel vooral het initiatief van een specifiek profiel van trekkers. Want voor wie een betekenisvolle relatie wil aangaan met burgerinitiatieven om zo een democratische en solidaire samenleving vorm te geven, zouden alle burgerinitiatieven als potentiële gelijkwaardige partners zichtbaar moeten zijn.

Maar daar knelt het schoentje. Dat stelde Socius in 2021 vast in de veldverkenning over burgerinitiatieven en de ondersteuning ervan (Jans en Vanderhulst, 2021). Niet alle burgerinitiatieven worden gevat in het discours van burgerinitiatieven. Heel wat onderzoekers lijken bij het bestuderen van burgerinitiatieven in hoofdzaak uit te komen bij initiatieven van hoger opgeleide witte burgers. Zij observeren dat ook nieuwe burgerinitiatieven er niet (voldoende) in slagen om burgers met een migratieachtergrond te betrekken. Het beeldrijke jargon dat daarover circuleert, spreekt voor zich: 'gypsychique', 'ecobourgeois', 'bakfietsburgers' ... Ook heel wat ondersteuningsinitiatieven die we tijdens de veldverkenning interviewden, observeerden heel wat initiatief bij een witte middenklasse of gaven aan moeilijkheden te hebben om alle burgers te mobiliseren.

Daartegenover staan andere observaties. Een aantal auteurs biedt een rijk overzicht van etnisch-cultureel zeer diverse burgerinitiatieven, vaak benoemd als etnisch-culturele zelforganisaties¹. Bovendien versterken binnen het decreet op het sociaal-cultureel volwassenenwerk etnisch-culturele federaties meer dan 1500 autonome initiatieven van mensen met een migratieachtergrond. Die initiatieven blijven tot op heden onderbelicht binnen de context van het discours over burgerinitiatieven of ontsnappen aan de aandacht van wie zich wil verhouden tot burgerinitiatieven.

Die vaststelling vroeg een nadere verkenning. Waarom is er in het discours over burgerinitiatieven een blinde vlek voor initiatieven opgezet door mensen met een migratiegeschiedenis? Ligt dat aan een

¹ Onder andere Schrooten, Thys en Debruyne (2019), Thys (2020), Thys (2021), Swerts en Oosterlynck (2019)

andere terminologie? Beantwoorden ze niet aan het beeld van burgerinitiatieven dat mensen voor ogen hebben? Of zorgen gescheiden werelden tussen initiatiefnemers en andere actoren voor een bias? Kortom, voldoende vragen en assumpties om verder te verkennen.

In workshops reflecteerden we vanuit een helikopterperspectief over die blinde vlek; samen met experts die vanuit hun professionele context heel wat ervaring met en kennis over burgers met een migratieachtergrond en hun initiatieven hebben². In deze paper lees je de verzamelde inzichten, hier en daar gestoffeerd met geraadpleegde bronnen en verrijkt met de concrete ervaringen van de trekkers van vier burgerinitiatieven: Burgerplicht vzw, Untold Asian Stories, Afromedica en Hoop Kiel. Met hen gingen we in gesprek over wat motiveert, demotiveert en wat ze nodig hebben om meer zichtbaar te zijn.

Deze paper bevat een grondige reflectie en is geen resultaat van wetenschappelijk onderzoek. Met dit werkstuk willen we de blik verruimen van al wie zich betekenisvol wil opstellen naar burgerinitiatieven in een inclusieve samenleving. Zo willen we nieuwe perspectieven en zienswijzen rond burgerinitiatief aanreiken. Hiermee nodigen we beleidsactoren, gevestigde organisaties uit het middenveld en kennisinstellingen uit om mogelijke drempels in de eigen organisaties op te sporen, om los te komen van traditionele denkkaders en om de superdiversiteit in de samenleving te omarmen – ook rond burgerinitiatieven.

Eerst nemen we je mee in hoe we burgerinitiatieven omschrijven. We lichten een aantal begrippen en termen toe die volgens ons relevant zijn voor de kwestie van zichtbaarheid van burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond. Vervolgens hebben we het over mechanismen achter de blinde vlek. Wat zorgt ervoor dat heel wat spelers in de samenleving burgerinitiatieven door mensen met een migratiegeschiedenis niet zien? We vestigen ook de aandacht op enkele realiteiten in de organisatie en manier van werken van burgerinitiatieven zelf die de zichtbaarheid bemoeilijken. Tot slot stellen we enkele werven voor waarop actie nodig is zodat alle burgerinitiatieven, wie de initiatiefnemers ook zijn, gezien worden.

² De groep was samengesteld uit professionals uit het jeugdwerk, het etnisch-culturele sociaal-culturele volwassenenwerk, de integratiesector en de academische wereld.

1. Burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond? Een afbakening

Een eerste afbakening gaat over de term ‘burgerinitiatief’. We beschouwen initiatieven met de volgende kenmerken als burgerinitiatief:

- Het initiatief komt tot stand binnen de leefwereld van burgers.
- Burgers starten het initiatief.
- Het initiatief steunt op de persoonlijke bewogenheid van burgers.
- Burgers sturen het initiatief.
- Het initiatief overstijgt het private belang.

Het al dan niet verbonden zijn met federaties of koepelstructuren is geen onderscheidend criterium. Doorslaggevend is de mate waarin burgers – in welke hoedanigheid ook – zelf persoonlijk betrokken zijn bij en eigenaar zijn van de doelen, missie en visie van het initiatief.

Als we het dus hebben over burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond, dan gaat het over die organisaties waarbij de initiatiefnemers of trekkers een migratiegeschiedenis hebben. Die groep burgers zet activiteiten en een werking op poten met een maatschappelijk doel voor ogen volgens de regels en afspraken die ze zelf bepalen.

Met de term ‘burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond’ leggen we de focus op een specifiek kenmerk van de initiatiefnemers, namelijk het hebben van een migratieachtergrond. Het gaat dan over mensen waarbij één of beide (groot)ouders een niet-Belgische geboortenationaliteit hebben³. Mensen met een migratieachtergrond kunnen in principe zowel Nederlanders als Burundezen zijn, maar de term wordt vaker gebruikt bij mensen met roots buiten Europa⁴. We kiezen zelf voor een ruime invulling van het begrip, waarbij we de afbakening tegenover Europa niet strikt hanteren. De blinde vlek kan bijvoorbeeld ook spelen bij een burgerinitiatief vanuit de Italiaanse gemeenschap in Limburg. Hoewel mensen met een migratieachtergrond niet steeds willen aangesproken worden op die migratiegeschiedenis, vond de werkgroep dat die term het meeste weergeeft waarover we het willen hebben.

³ Daarmee volgen we de criteria die gehanteerd worden in verschillende domeinen in de samenleving.

⁴ <https://diversewoordenlijstvirt.wordpress.com/2020/06/30/migratieachtergrond-2/> en Dierickx en Wullaert (2023)

Tot slot kiezen we bewust voor de term ‘burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond’ en niet voor de term ‘zelforganisaties op basis van etnisch-culturele identiteit’. Daarmee benadrukken we de gelijkwaardigheid en gelijkenissen tussen burgerinitiatieven onderling. De werkgroep gaf aan dat de term ‘etnisch-culturele zelforganisatie’ doorheen de jaren een negatieve politieke beladenheid kreeg. In de samenleving wordt die term door sommigen geassocieerd met segregatie en een opstap naar parallelle samenlevingen. Het begrip ‘zelforganisatie op basis van etnisch-culturele identiteit’ omvat zowel de autonome keuze om zelf iets te doen als het centraal stellen van een specifieke etnisch-culturele identiteit. Heel wat burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond bouwen echter een werking uit waarin de etnisch-culturele identiteit niet noodzakelijk centraal staat of een wezenlijk onderdeel vormt van de activiteiten. Het bewaren van culturele tradities of het bijeenkomen rond eenzelfde religie vormt slechts bij minder dan een kwart van de zelforganisaties een centrale focus, toont onderzoek van Thys en Anciaux aan (Thys en Anciaux, 2019).

2. Zien en niet zien... mechanismen achter de blinde vlek ontrafeld

Vanuit een helikopterperspectief boog de werkgroep zich over de vraag welke factoren ervoor zorgen dat beleidsmakers, middenveldorganisaties en onderzoekers burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond niet of onvoldoende zien of dat initiatieven als dusdanig niet herkend en erkend worden als burgerinitiatief.

We zijn ons ervan bewust dat we in het benoemen van die drie maatschappelijke actoren ons bezondigen aan een verregaande mate van veralgemening. We willen dan ook alle beleidsmakers, onderzoekers en werkers in het geprofessionaliseerde middenveld uitnodigen om in hun eigen context na te gaan in hoeverre ze zelf die burgerinitiatieven al dan niet herkennen en erkennen en welke factoren daarin dan meespelen. De verschillende mechanismen zijn niet van elkaar los te trekken. Ze beïnvloeden elkaar en kunnen elkaar versterken.

› Mechanisme 1 Het doorwerken van een koloniaal denkkader

Elke samenleving is een construct van haar verleden. De blinde vlek tegenover burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond situeren we in de eerste plaats binnen het bredere maatschappelijke discours van (de)kolonisatie. In de inrichting van de samenleving werkt nog steeds een koloniaal denkkader door. Vandaag uit zich dat in internationale economische en politieke machtsverhoudingen en in ideeën en beelden van meerderwaardigheid van witte Europeanen en hun nazaten wereldwijd tegenover iedereen die dat niet is, hier en in Afrika, Azië, de Amerika's en Oceanië (Arras e.a., 2021). Het uit zich in ongelijke machtsstructuren, in beeldvorming, in ondervertegenwoordiging van mensen met een migratiegeschiedenis in maatschappelijke structuren. Onderzoek toont aan dat situaties waarin mensen met een migratieachtergrond racisme, discriminatie en micro-agressies ervaren, talrijk zijn⁵.

De media worden gedomineerd door witte berichtgeving en mensen met een migratieachtergrond worden vaak negatief gepercipieerd en niet als gelijkwaardige burgers erkend. Onze waarnemingen, onze cognitieve structuren, onze culturele gewoontes zijn vanuit koloniale denkbeelden diep in ons

5 Het onderzoek 'Racisme ontrafeld' van Sankaa vzw bij mensen met Afrikaanse roots is hier een aanrader (Sankaa, 2022), net als het boek 'Racisme' van Naima Charkaoui (2019)

verankerd. Ze vertroebelen onze blik. Kolonialisme als mechanisme van uitsluiting zorgt ervoor dat burgerinitiatieven door mensen met een migratiegeschiedenis niet gezien of niet als volwaardig worden aangezien. Pas door dat te benoemen, kunnen we werken aan gelijkwaardig burgerschap, een evenwaardige samenwerking en een inclusieve samenleving. Erkenning van burgerinitiatieven door mensen met een migratiegeschiedenis vraagt om een dekolonisering van onze blik op burgers en hun initiatieven.

➤ Mechanisme 2

Veel aannames, weinig kennis

Mensen met een migratieachtergrond geven aan zich vaak herleid te voelen tot één enkele identiteit, gebaseerd op hun herkomst. Men heeft onvoldoende oog voor andere identiteitskenmerken die elke persoon typeert en de samenhang van die kenmerken⁶. Hun ervaringen tonen dat de kennis over de leefwereld van mensen met een migratieachtergrond erg beperkt is.

In haar boek *Sluierzwemmen* illustreert de Gentse Zeynep Göktepe dat treffend (Göktepe, 2023). Voor een tv-programma over sleutelfiguren met een migratieachtergrond wilde een tv-ploeg haar alleen in beeld brengen als zij de voorbereidingen van de hadj mochten filmen. Ze zegt daarover zelf het volgende (p.143):

'Het zegt natuurlijk wel veel. Al mijn emancipatorische werk voor vrouwen, om bruggen te slaan tussen culturen, om armoede te bestrijden en om gemeenschappen met elkaar te verbinden, dat interesseert zo'n tv-show blijkbaar niet. Maar mij louter in beeld brengen als devote moslima, dat doen ze maar al te graag.'

Voorals burgerinitiatieven van mensen met een islamitische geloofsovertuiging hebben het gevoel zich te moeten verantwoorden voor het al dan niet op een geloofsovertuiging geïnspireerd te zijn (Anciaux, 2015).

Onwetendheid en het gebrek aan dialoog en verbinding leiden echter tot een aantal foutieve aannames en vooroordelen⁷:

- Burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond zouden segregatie in de hand werken en alleen gericht zijn op de eigen gemeenschap.
- Ze zouden een problematische link met het thuisland onderhouden.
- Ze zouden minder kwaliteitsvol en weinig innovatief zijn, van korte duur en volledig afhankelijk van de inzet van slechts enkele trekkers. Een gebrek aan draagkracht zou hen tot weinig betrouwbare partners maken.

⁶ Meer informatie over de theorie van het kruispuntdenken vind je bij Ella vzw, Kenniscentrum Gender en Etniciteit.

⁷ Deze aannames werden verzameld in de werkgroep en in meer of mindere mate (naargelang de specifieke situatie) bevestigd in de ontmoetingen die we hadden met vier burgerinitiatieven.

- Ze zouden voornamelijk gericht zijn op liefdadigheid en weinig duurzame verandering nastreven.
- Het geloof – in onze seculiere samenleving meer en meer herleid tot een private aangelegenheid – zou in de werking centraal staan.

Die aannames zorgen voor een initieel wantrouwen tegenover die burgerinitiatieven. Vooraleer ze au sérieux genomen worden door beleidsmakers of andere organisaties in hun omgeving, moeten ze vaak aantonen dat bepaalde aannames niet kloppen. Zo wordt het recht op verenigen voor bepaalde initiatiefnemers aan – vaak impliciete – voorwaarden gekoppeld.

De ervaringen van de mensen in de werkgroep doen denken aan wat in de sociologie en sociale psychologie beschreven wordt als de ‘in-group en out-group theorie’. Het gaat hier over een psychologisch proces waarbij individuen anderen indelen in groepen op basis van (al dan niet vermeende) gedeelde kenmerken of eigenschappen. De in-group of wij-groep wordt positief gelabeld met positief gekleurde interacties. Leden van de in-group worden als individu gezien. De out-group of zij-groep wordt negatief gelabeld en beleefd als homogene groep met een sterke stereotypering als gevolg⁸.

› Mechanisme 3

Strakke beleidskaders en structuren op maat van bepaalde organisatietypes

Burgerinitiatief vertrekt vanuit de leefwereld van de initiatiefnemende burgers. Burgers zoeken oplossingen voor noden en behoeften in hun eigen leefomgeving. In de zoektocht naar manieren om hun initiatief sterker te maken, botsen burgerinitiatieven wel eens met de uitgewerkte beleidskaders. Ze hebben het gevoel nergens in te passen of het ontbreekt hen aan tijd en middelen om te voldoen aan de bestaande subsidiereglementen. We hebben daar al aandacht aan besteed tijdens vorige inspiratiemomenten (bijvoorbeeld Burgerinitiatieven en de kracht van de plek – september 2022) en in de Veldverkenning Burgerinitiatieven (Jans en Vanderhulst, 2021). Ook burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond worden geconfronteerd met beleidskaders en reglementen waarin ze hun plaats niet (kunnen) vinden. Tijdens de workshops en op basis van wetenschappelijk onderzoek⁹ stellen we vast dat strakke beleidskaders en structuren op maat van bepaalde organisatietypes zowel een drempel zijn in de ontwikkeling van initiatieven van mensen met een migratiegeschiedenis als een drempel voor het herkennen en erkennen van die burgerinitiatieven.

⁸ Wie zich hierin verder wil verdiepen, raden we het werk van Fredrik Barth aan over zijn *ethnic boundary theory* (Barth, 1998).

⁹ Onder andere André en Sacco (2019) en Thys en Anciaux (2019)

De aankondiging van een recente inspiratiedag rond Breed jeugdwerk, georganiseerd door Roots vzw, formuleert het als volgt:

'Roots ondersteunt al jaren initiatieven met een divers aanbod die een zeer divers publiek aantrekken. Deze initiatieven worden nog vaak als nieuw beschouwd en worden omschreven als zelforganisaties, burgerinitiatieven, enzovoort. Deze verschillende definities dekken al lang de lading niet meer. Veel van deze initiatieven bestaan al jaren maar worden nog steeds niet altijd volledig (h)erkend omdat ze niet helemaal passen binnen de huidige kaders van het jeugdwerk.'

Ook Burgerplicht vzw getuigt daarover:

'We krijgen veel duimpjes... maar deuren tot structurele financiering blijven over het algemeen gesloten. Beleidsmakers weten niet goed wat ze met ons aan moeten, want we zijn zowel binnen cultuur, onderwijs, participatie, jeugd, tewerkstelling als kansarmoede actief.'

Onder andere de evolutie naar meer kortlopende projectfinanciering vergroot de concurrentie en ongelijkheden tussen verenigingen en speelt in het voordeel van gevestigde spelers die over meer mankracht en 'subsidietaal' beschikken (André en Sacco, 2019).

Dat leidt tot een vicieuze cirkel. Burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond krijgen moeilijk toegang tot subsidiëring en worden bijgevolg minder gezien door beleidsmakers. Beleidsmakers leren hen niet kennen. Voor bijsturingen aan bestaande reglementen wordt eenzelfde dominante groep gesolliciteerd die al toegang heeft tot de reglementen. Het leidt tot aanpassingen aan subsidiekaders, opnieuw in het voordeel van dezelfde dominante groep met specifieke logica's. Maatschappelijk belangrijke burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond blijven zo onder de radar.

➤ Mechanisme 4

Een verharding in het migratiedebat

Anciaux en Thijs wijzen op een verharding in het migratiedebat en brengen dat in verband met de onzichtbaarheid van burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond (Anciaux en Thys, 2019). In de Belgische samenleving ontwikkelen zich verschillende, zelfs tegengestelde visies op de wijze waarop immigranten een plaats zouden moeten krijgen in de ontvangende samenleving. De onderzoekers onderscheiden drie visies: een multicultureel perspectief¹⁰, een interculturele benadering¹¹ en het

¹⁰ Het multiculturele integratieperspectief aanvaardt dat er in de samenleving verschillende etnisch-culturele groepen bestaan met hun eigen cultuurgebonden waarden, normen en symbolen, maar spreekt zich minder uit over de relaties tussen diverse groepen.

¹¹ Een visie gestoeld op assimilatie wil dat immigratieculturen volledig opgaan in de cultuur van de ontvangende gemeenschap die daardoor amper of niet verandert.

perspectief dat het belang van assimilatie¹² benadrukt. De auteurs wijzen erop dat de laatste decennia het eerder positieve en optimistische multiculturele integratiemodel langzaam opschuift naar een op assimilatie gerichte invulling.

De recente discussies over de aanpassingen van het decreet op het sociaal-cultureel volwassenenwerk illustreren die verharding. Concreet gaat het over de toevoeging dat men *‘organisaties die terugplooiën op etnisch-culturele afkomst en segregatie bevorderen’* geen erkenning kunnen krijgen. Een overbodige toevoeging, want de criteria tot subsidiëring en erkenning hebben net betrekking op werken aan verbinding door te bouwen aan een inclusieve, solidaire samenleving. Dat valt hoe dan ook niet te verenigen met *‘segregatie bevorderen’*. Specifiek de toevoeging *‘terugplooiën op etnisch-culturele afkomst’* viseert nodeloos organisaties die werken met mensen met een migratieachtergrond¹³.

De zichtbaarheid vergroten van burgerinitiatieven door mensen met een migratiegeschiedenis start met een openheid naar andere manieren van werken, andere zienswijzen, andere cultuurgebonden gebruiken ... Dat is met andere woorden gebaat bij een verzachting van het integratiedebat in de richting van een intercultureel perspectief. *‘Alleen dan kan een etnisch-cultureel middenveld tot volle wasdom komen’*, besluiten Anciaux en Thys (Thys en Anciaux, 2019).

➤ Mechanisme 5

Een lage mate van etnisch-culturele diversiteit bij ‘decision makers’

Vaak slagen burgerinitiatieven er in hun werking duurzaam en succesvol uit te bouwen als ze zogenaamde grenswerkers of boundary spanners in hun kerngroep hebben (Jans en Vanderhulst, 2021). Grenswerkers vind je aan beide kanten van de grens tussen burgerinitiatieven en partners of ondersteuningsinitiatieven. Grenswerkers kunnen zowel burgers en trekkers van burgerinitiatieven zijn als professionele ondersteuners in dienst van overheden en/of gevestigde middenveldorganisaties. Ze combineren drie verwante activiteiten: mensen en processen met elkaar verbinden, relevante informatie zoeken en informatie van de ene zijde vertalen voor de andere zijde (en vice versa). Daarbij zetten ze niet zelden hun persoonlijke en/of professionele netwerk in.

Het lijkt alsof dat grenswerk minder evident is tegenover burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond. Zo kwamen we tot de vaststelling dat potentiële grenswerkers aan de kant van de ondersteuningsinitiatieven, zowel in het middenveld als in de publieke sector, zelf weinig etnisch-cultureel

¹² In de interculturele benadering ontdekken gemeenschappen elkaars eigenheden vanuit wederzijds respect en nieuwsgierigheid.

¹³ Meer weten over deze discussie? www.defederatie.be/dossiers/decreet-sociaal-cultureel-volwassenenwerk

divers zijn. Het heeft ongetwijfeld een impact op de relaties en het netwerk dat je persoonlijk en professioneel uitbouwt, welke informatie je naar wie overbrengt en welke opportuniteiten tot samenwerking je ziet. Wat middenveldactoren en potentiële brugfiguren of grenswerkers in die gevestigde organisaties betreft, staven we die bewering met het onderzoek in het onderzoeksproject CSI Flanders¹⁴. We citeren één van de slotbevindingen in het onderzoek over etnisch-culturele diversiteit in Vlaamse middenveldorganisaties: *'In Vlaanderen is ongeveer 11% van de burgers van niet-EU herkomst. Bij alle geledingen van Vlaamse middenveldorganisaties – van vrijwilligers over personeel tot de raad van bestuur (maar met uitzondering van de bereikte doelgroep) – is een meerderheid tot een (zeer) grote meerderheid van de organisaties geen afspiegeling van de etnisch-culturele diversiteit binnen de Vlaamse bevolking. Naarmate we dichterbij de beslissingsmacht van de organisatie, zien we een steeds kleiner wordend aandeel van mensen met een niet-EU migratieachtergrond.'* (Laoukili, Oosterlynck en Cools, 2019, p. 3). Tot een gelijkaardig beeld komen de onderzoekers voor het lokale middenveld (Laoukili en Oosterlynck, 2018).

Als grenswerkers uit organisaties komen waar de etnisch-culturele diversiteit sowieso beperkt is zowel voor vrijwilligers, betaalde krachten als bestuur, dan wordt het voor hen moeilijk om specifiek burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond te zien, laat staan te ontmoeten of toenadering te zoeken.

Gelijkaardig onderzoek over de kenmerken van medewerkers bij overheden – zowel lokaal als Vlaams – hebben we niet onmiddellijk gevonden tijdens onze beperkte research. De Dienst Diversiteitsbeleid van de Vlaamse overheid maakt jaarlijks gegevens bekend over het aantal personeelsleden van buitenlandse herkomst dat bij de Vlaamse overheid werkt¹⁵. In 2021 wordt over alle diensten heen het streefcijfer van 10% gehaald. Het gaat hier echter over globale gegevens, waarbij een opdeling in functies en functieniveaus ontbreekt. Het is dus onmogelijk om op basis van die cijfers een idee te krijgen van de etnisch-culturele diversiteit bij medewerkers die functies bekleden waar ze beleidskaders uittekenen, optimaliseren, dan wel mee beslissen.

De ervaringen van de mensen met een migratieachtergrond wijzen eerder in de richting van overwegend witte 'decision makers', ook bij overheden. We vermoeden dat eenzelfde beeld als bij het middenveld ook bij overheden zichtbaar zou worden na verder onderzoek.

Een weinig divers netwerk wordt ook door Plovie aangestipt als reden voor een mogelijke bias in onderzoeksresultaten. Zij komt uit op slechts 2,2% trekkers met een migratieachtergrond. Ze geeft aan dat

¹⁴ CSI Flanders was een onderzoeksproject over de uitdagingen van het middenveld in Vlaanderen dat tot eind 2019 liep. Het zocht naar vernieuwende praktijken van dienstverlening en politiek werk en bekeek of die praktijken een antwoord bieden op de gestelde uitdagingen. Alle onderzoeksresultaten vind je op www.middenveldinnovatie.be

¹⁵ <https://www.vlaanderen.be/dienst-diversiteitsbeleid/cijfers-en-onderzoek-rond-gelijke-kansen-diversiteit-en-inclusie>

voor het onderzoek beroep werd gedaan op het netwerk van studenten die zelf wit en hoogopgeleid zijn en zich vooral gericht hebben op burgerinitiatieven die ze kenden vanuit hun eigen netwerk en leefwereld. Een andere reden voor de bias is het feit dat zij etnisch-culturele zelforganisaties niet opnamen in het onderzoek, maar beschouwden als afdelingen van etnisch-culturele federaties, erkend binnen het decreet op het sociaal-cultureel volwassenenwerk (Plovie, 2019).

3. Gezien en niet gezien worden... realiteiten die de zichtbaarheid bemoeilijken

We stipten al aan in de Veldverkenning Burgerinitiatieven dat burgerinitiatieven in kaart brengen onbegonnen werk is (Jans en Vanderhulst, 2021). Initiatieven starten erg informeel en verdwijnen om verschillende redenen: het doel is al dan niet bereikt, de reden om initiatief te nemen valt weg, trekkers houden er mee op en met het wegvallen van drijvende krachten sterft het initiatief een stille dood

Het maakt het voor andere actoren niet altijd gemakkelijk om burgerinitiatieven in het vizier te krijgen.

Systematische en langdurige onderzoekinspanningen ontbreken om dat veranderlijke veld in beeld te brengen.

Specifiek voor burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond beschikken we over partiële gegevens:

- Tijdens zijn doctoraatsonderzoek detecteerde Anciaux in 2014 1638 lokale zelforganisaties, aangesloten bij 13 Vlaamse etnisch-culturele federaties en ruim 800 lokale niet-gefedereerde etnisch-culturele zelforganisaties in Vlaanderen en Brussel (Anciaux, 2014).
- Thys telde in 2009 alleen in Brussel 656 Belgisch-Marokkaanse, 196 Belgisch-Turkse en 658 Belgisch-Congolese organisaties, geregistreerd in het nationaal register voor rechtspersoonlijkheden (Thys, 2017).
- Case-onderzoek van Swerts en Oosterlynck over het middenveld in Molenbeek toont aan dat 35% van de 437 organisaties bestuurd wordt door of gericht is op bewoners met een migratieachtergrond. 80 organisaties worden in het onderzoek geoormerkt als etnisch-culturele organisaties (Swerts en Oosterlynck, 2019).

Het zijn slechts enkele data die de veelheid aan burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond illustreren. Ook de werkgroep vestigt de aandacht op de grote diversiteit in activiteiten en initiatiefnemers, net als de schaal waarop ze opereren.

Sommigen ontplooiën activiteiten op lokaal niveau. Burgerplicht vzw is actief in het Gentse. Hoop Kiel richt zich specifiek op de wijk Het Kiel in Antwerpen. Anderen hebben ambities op Vlaams niveau

zoals Untold Asian Stories die de Aziatische gemeenschap meer zichtbaar wil maken in Vlaanderen. Afromedica pleit voor meer aandacht voor diversiteit in het onderwijscurriculum van zorgberoepen om zo de gezondheidszorg inclusiever te maken.

In die vier burgerinitiatieven die we in het kader van ons voortraject mochten ontmoeten, leerden we telkens ondernemende burgers kennen, vaak – maar niet exclusief – vrouwen met een hoog opleidingsniveau.

De trekkers bevestigen het beeld dat we in de Veldverkenning Burgerinitiatieven schetsten (Jans en Vanderhulst, 2021). Het zijn:

- volhouders, doorzetters, mensen met uithoudingsvermogen
- charismatisch (ze zorgen intern voor binding en motivatie en extern voor geloofwaardigheid)
- sociaal-cultureel ondernemers
- met veel agogische competenties
- veel expertise rond het specifieke thema

Tegelijkertijd zijn de vier cases tegenvoorbeelden voor het gangbare (en hardnekkige) beeld van witte, hoogopgeleide initiatiefnemers.

Hierna zoomen we in op enkele aspecten die vaak deel uitmaken van de dagelijkse realiteit van burgerinitiatieven en hun trekkers en die mogelijks een impact hebben op de zichtbaarheid voor anderen. Hier en daar leggen we de link met onderzoeksbevindingen van het Soligion Onderzoeksproject: het focust op religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven en vroeg zich (onder andere) af of die initiatieven niet zichtbaar gemaakt moeten worden op een sociale kaart. Daarbij kwamen ze een aantal uitdagingen op het spoor die erg gelijklopend zijn met enkele vaststellingen die de werkgroep maakte¹⁶.

➤ Realiteit 1

Kwetsbaarheden beïnvloeden het sociaal kapitaal van trekkers

Het beeld van het sociaal kapitaal (onder andere afgemeten aan opleidingsniveau, maar ook sociaal netwerk, professionele loopbaan ...) van trekkers is erg diffuus. In de werkgroep wordt geduid op een eerder hoog opleidingsniveau van initiatiefnemers, onder andere gestaafd door de initiatieven zoals

¹⁶ Niet alle religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven zijn initiatieven van mensen met een migratieachtergrond en lang niet elk burgerinitiatief van die trekkers is religieus geïnspireerd. Het Soligion Onderzoeksproject hanteert een ruime definiering van de mate waarin religie en levensbeschouwing een plaats nemen in de onderzochte initiatieven (Van Dam e.a., 2022). Er is dus ongetwijfeld een zekere overlap in initiatieven.

Burgerplicht vzw, Untold Asian Stories of Afromedica die we interviewden. Ook Laoukili stelde vast dat de respondenten in haar onderzoek eerder hoogopgeleide Antwerpse jongeren waren (Laoukili, 2023). Tegelijkertijd wordt gewezen op de vaak kwetsbare positie waarin initiatiefnemers met een migratieachtergrond zich bevinden. Initiatiefnemers ervaren maatschappelijke uitsluiting op één of meerdere identiteitsaspecten: armoede, ervaringen van discriminatie en racisme, niet erkennen van elders behaalde diploma's, taaldiscriminatie ... Niet alleen in hun persoonlijk leven, maar ook in de uitbouw van hun initiatieven ervaren die trekkers drempels. Wie niet vertrouwd is met bepaalde (impliciete) omgangsvormen of besluitvormingsprocessen, ervaart uitsluiting in contacten en samenwerking met andere actoren. Dat geldt niet alleen voor het spreken van dezelfde letterlijke taal, maar ook voor vakjargon en subsidietaal.

Touria van Hoop Kiel geeft aan dat administratieve verplichtingen en de complexiteit van aanvraagformulieren een struikelblok vormen bij de uitbouw van activiteiten. Ook dat hebben sommige burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond gemeen met sommige religieus en levensbeschouwelijke initiatieven (Moris en Maes, 2022).

➤ Realiteit 2

De mate van formalisering

Heel wat initiatieven zijn informeel in aanvang en blijven vaak kleine, feitelijke organisaties zonder vzw-structuur. Die eerder informele kleinschalige initiatieven bestaan tot zolang nodig is of de goesting bij trekkers aanwezig is. Dat merkten ook de onderzoekers in het Soligion Onderzoeksproject: *'Solidariteitsinitiatieven van kleinere of nieuwere groepen van mensen die zich vanuit een religieuze of levensbeschouwelijke motivatie engageren zijn vaak te vluchtig om op een sociale kaart terecht te komen.'* (Moris en Maes, 2022, p.5).

Andere initiatieven kiezen ervoor om bijvoorbeeld een vzw te worden. Het is telkens een voor- en nadelen afwegen.

Ongeacht de juridische structuur verloopt de toegang tot subsidies of andere structurele middelen moeizaam. Slechts zelden worden die burgerinitiatieven structureel gesubsidieerd waardoor ze vaak werken met een klein jaarlijks budget zonder betaald personeel. Het verloop in dat veld is dan ook erg groot. Ongeveer de helft van de door Thys onderzochte Belgisch-Marokkaanse, -Turkse en -Congolesse organisaties gaf aan nog niet langer dan vijf jaar te bestaan. Slechts een kwart tot 30% was al langer dan tien jaar actief (Thys en Anciaux, 2019).

› Realiteit 3

Fysieke zichtbaarheid

Bij de uitbouw van een burgerinitiatief hebben mensen een plaats nodig waar ze kunnen samenkomen, hun plannen kunnen vormgeven en waar ze hun activiteiten kunnen ontplooiën. Bovendien zorgt fysiek ergens aanwezig zijn voor draagvlak en bekendmaking. De omgeving ziet dat er iets gebeurt. Nieuwsgierigen kunnen kennismaken met activiteiten. Heel wat initiatief start echter achter gesloten deuren, aan de keukentafel of in de huiskamer van de trekkers. Het hoofdkwartier van Burgerplicht vzw was lange tijd de huiskamer van Ercan en Leyla. We hebben Aframedica ontmoet in het studentenhuis van oprichtster Erika. Op die manier blijft het initiatief – vaak noodgedwongen bij gebrek aan ruimte – voor een deel letterlijk binnenskamers. Men is vaak aangewezen op anderen die ruimte ter beschikking stellen. Dankzij een samenwerking met LEVL slaagde Untold Asian Stories er in een evenement te organiseren met grote zichtbaarheid voor een breder publiek.

› Realiteit 4

Digitale zichtbaarheid

Wat burgerinitiatieven misschien nog het meest van gevestigde organisaties onderscheidt, is de snelle mobilisatiekracht dankzij de inzet van digitale communicatiemiddelen. Leyla van Burgerplicht vzw vertelde over hoe zij erin slaagden, via Whatsapp, op korte tijd, veel handelaars in een bepaalde wijk te betrekken bij een participatietraject in Gent; en dat nadat pogingen van de stadsdiensten om die doelgroep te bereiken op een sisser waren uitgedraaid. Ann geeft aan dat het idee om met Untold Asian Stories te starten ontstond vanuit een Instagram-ontmoeting met Lotus.

Het belang van online community's is niet te onderschatten in de uitbouw van burgerinitiatieven. Heel wat gevestigde actoren zijn aan een inhaalbeweging bezig in de inzet van sociale media, maar de vraag blijft of actoren die zich betekenisvol willen opstellen naar burgerinitiatieven voldoende voelsprietten en linken hebben naar wat zich online afspeelt.

› Realiteit 5

Eerdere (negatieve) ervaringen leiden tot een portie wantrouwen

Ondanks de nood aan erkenning en partnerschappen, leggen burgerinitiatieven door mensen met een migratiegeschiedenis soms een ambigue houding aan de dag tegenover andere actoren en speelt er een zekere terughoudendheid naar samenwerking. De redenen voor die terughoudendheid zijn divers. Ze

kan geworteld zijn in de vrees om aan autonomie en eigenheid in te boeten en zich te moeten inschakelen in de doelstellingen van de andere of in de schrik dat de samenwerking tijdsinvesteringen vraagt die de draagkracht van de trekkersgroep overstijgt. Hetzelfde spanningsveld tussen samenwerking en autonomie komt ook in het Soligion Onderzoeksproject aan de oppervlakte (Moris en Maes, 2022).

Vaak is dat voorbehoud tegenover samenwerking met andere partijen ingegeven door eerdere (negatieve) ervaringen. Een case study over jongeren met een migratieachtergrond en de relatie met het gevestigde middenveld in Antwerpen geeft een inkijk in die complexe relatie (Laoukili, 2023). Het onderzoek laat zien dat jongeren zelf nieuwe initiatieven opzetten als reactie op de status quo van gevestigde middenveldorganisaties en hun diversiteitsaanpak. Die jongeren waren actief in gevestigde organisaties, maar voelden zich daarin ondervertegenwoordigd. Ze zagen hun noden niet beantwoord in de werking die ontplooid werd. De bereidheid van die organisaties om de werking in vraag te stellen, werd als onvoldoende ervaren. Het leidde tot het opzetten van eigen initiatieven. Zij presenteren zich daarbij zelfbewust als pogingen om het anders aan te pakken: met activiteiten die in lijn liggen met de noden van hun doelgroep, uitgewerkt door een etnisch-divers team van trekkers, een duidelijke focus op maatschappelijke topics en met een erg participatieve insteek waarbij de doelgroep nauw betrokken wordt in de uitbouw van de werking.

Ook in een case study over het verenigingsleven in Sint-Jans-Molenbeek worden de machtsverhoudingen tussen organisaties geleid door mensen met en die zonder migratieachtergrond soms als onevenwichtig ervaren. De initiatiefnemers van Samen voor Morgen geven aan dat het toch vaak de ‘Belgo-Belgen’ zijn die het voortouw nemen (Swerts en Oosterlynck, 2019, p. 62).

Wanneer de initiatieven van mensen met een migratieachtergrond succesvol worden, wekt dat de interesse van andere actoren. Hoewel de initiatiefnemers voelen dat samenwerkingen noodzakelijk zijn en het initiatief ook verder kunnen doen groeien, worden samenwerkingen al te vaak ervaren als een ongelijk partnerschap en éénrichtingsverkeer. Initiatieven door mensen met een migratieachtergrond worden ingezet om doelstellingen van gevestigde spelers te behalen, niet zelden rond het bereiken van een etnisch-diverse doelgroep.

Die vaststellingen zijn erg herkenbaar, zowel voor de werkgroep als bijvoorbeeld voor Burgerplicht vzw. Zo vertelt Leyla van Burgerplicht vzw hoe de vrouwen met een migratieachtergrond van hun vrouwenwerking de deelnemers werden van een sociaal-artistiek gesubsidieerd project van een gevestigde speler. Terwijl de vrouwenwerking zelf waar vrouwen elkaar bij een koffie ontmoeten en zo uit hun sociaal isolement komen, maar moeizaam middelen bij elkaar harkt.

4. Zien en gezien worden... vijf werven nodig om de blinde vlek te vermijden

We bogen ons als werkgroep over de vraag wat nodig is om alle burgerinitiatieven te omvatten in het discours over burgerinitiatieven. Op verschillende terreinen zijn volgehouden inspanningen nodig. We schuiven vijf werven naar voor. Ze moeten vorm krijgen met de gedetecteerde mechanismen en realiteiten in het achterhoofd.

› Werf 1 Investeer in verder onderzoek

Als men het democratisch potentieel van burgerinitiatieven ten volle wil benutten, dan is verder systematisch onderzoek nodig naar alle burgerinitiatieven. Specifiek voor burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond blijven nog heel wat onderzoeksvragen onbeantwoord zoals:

- Wie zijn de initiatiefnemers? Welke profielkenmerken (leeftijd, scholingsgraad, gender, specifieke migratieachtergrond ...) vinden we terug bij trekkers? Welke drijfveren zijn er om initiatief te nemen?
- Rond welke thema's of levensdomeinen organiseren mensen met een migratieachtergrond zich op eigen initiatief?
- Welke relaties knopen ze al dan niet aan met hun omgeving? Welke plaats neemt het lidmaatschap van een etnisch-culturele federatie daarin?
- Welke werkvormen ontwikkelen ze en welke communicatiekanalen zetten ze in? In welke mate gelijken ze of verschillen ze van werkvormen en waardenkaders in het gevestigde middenveld, misschien zelf vaak beladen met een lange geschiedenis en diepgewortelde tradities?
- Welke drempels ondervinden initiatiefnemers om het initiatief te ontplooien?

Wees je als onderzoeker bewust van je eigen referentiekader en zoek naar manieren om het initiatief van burgers met een migratieachtergrond te capteren. Kijk kritisch naar de samenstelling van het onderzoeksteam, de manier waarop initiatieven gecontacteerd worden, met welke begrippenkader aan de slag wordt gegaan ...

› Werf 2

Verruim je persoonlijke en professionele netwerk, zowel online als offline

Vanuit nabijheid en persoonlijk contact bouw je betekenisvolle relaties uit met burgerinitiatieven. Verruim dus doelbewust je persoonlijk en professionele netwerk. Maak daarvoor tijd en energie vrij. Screen je huidige netwerk, zowel je eigen netwerk als dat van alle teamleden samen:

- Wat valt op?
- Tot wie heb je toegang?
- Wie blijft onder de radar?
- Wanneer en waarom doe je al dan niet een beroep op dat netwerk?
- ...

Zoek naar collega's in je eigen organisatie of bij collega-organisaties, binnen én buiten de eigen sector of beleidsdomein die contacten hebben met etnisch-culturele gemeenschappen en vraag hen om je te introduceren in hun netwerken. Kijk op de website van de etnisch-culturele federaties, want daar krijgen de lokale lidverenigingen vaak een plaats. Zo krijg je zicht op en kan je kennismaken met organisaties in je werkingsgebied.

We benadrukken het belang van persoonlijke contacten in relaties met trekkers van burgerinitiatieven. Een toevallige ontmoeting, een informeel gesprek ... kan de basis leggen van verdere kennismaking. Blijf niet in je eigen organisatie vastzitten, maar stap af en toe onbevangen de deur uit. Abonneer je op nieuwsbrieven, hou affiches in de gaten. Kijk met andere ogen naar de jouw omringende werkelijkheid. Bouw ook online je netwerk uit. Heel wat burgerinitiatieven gebruiken louter sociale media om hun activiteiten aan te kondigen.

› Werf 3

Maak werk van een etnisch-cultureel divers medewerkersbestand en diversiteitsbeleid

Als organisaties en overheden aansluiting willen vinden bij een superdiverse samenleving, dan moeten dringend ook kaderfuncties ingevuld worden door mensen met een migratieachtergrond. Zachte strategieën hebben de voorbije decennia weinig resultaten opgeleverd.

Zoek begeleiding en coaching om daar echt werk van te maken. Kijk kritisch naar je eigen organisatie en het gevoerde personeelsbeleid en ga na in welke mate echt rekening wordt gehouden met verschillen tussen medewerkers, welke stemmen tellen en welke niet. Dat overstijgt processen van selectie en aan-

werving. Het gaat over alle verschillende perspectieven een plek geven in de besluitvormingsprocessen op de verschillende geledingen van de organisatie.

➤ Werf 4

Stel bestaande kaders en werkvormen in vraag

Het middenveld in Vlaanderen is geworteld in een sterke en lange traditie. Met een soms impliciet bepaalde vergadercultuur, ongeschreven gedragsregels, specifieke werkvormen en verenigingsconcepten. Soms staan ze innovatie in de weg. Wees bereid om bestaande kaders in vraag te stellen. Wat betekent bijvoorbeeld vrijwillige inzet voor alle cultuurgemeenschappen die België rijk is? Hoe wordt een begrip als 'vrije tijd' ingevuld? Op welke manier introduceren relaties met bijvoorbeeld de bedrijfswereld nieuwe werkvormen? Neem ideeën en kritieken vanuit het veld au sérieux en zoek naar oplossingen om initiatieven mogelijk te maken. Bekijk initiatieven door echt naar de praktijk te kijken en behandel hen niet als een dossier waar alle hokjes moeten afgevinkt worden.

Organiseer bijvoorbeeld dialoogtafels waarin je je eigen werking in vraag stelt, waarin je mensen laat doorvragen over door jou ingestelde voorwaarden, regels ... De (on)logica van een aantal instrumenten, voorwaarden, criteria ... komt op die manier ongetwijfeld aan de oppervlakte. Tracht je niet onmiddellijk te verantwoorden, maar luister in de eerste plaats naar hoe dat ervaren wordt door mensen met een migratieachtergrond of andere betrokkenen.

➤ Werf 5

Alleen een samenwerking op basis van gelijkwaardigheid loont

Vertrouwen, authenticiteit, openheid, transparant en verbindend communiceren ... het zijn slechts enkele sleutelbegrippen die een samenwerking op basis van gelijkwaardigheid mogelijk maken. Vanuit een sterke persoonlijke betrokkenheid zijn trekkers van burgerinitiatieven gevoelig voor (politieke) recuperatie. Waardeer en erken initiatieven in wat ze doen en wat ze betekenen voor de mensen die ze bereiken. Laat het eigenaarschap bij het burgerinitiatief zelf. Leg zelf de nodige bescheidenheid aan de dag.

Vanuit de contacttheorie (Allport, 1953) blijken er een aantal voorwaarden gekoppeld te zijn om te leren van en met elkaar. Een contact moet diepgaand zijn en bestaan vanuit een gelijkwaardig status. Dat geldt ook voor samenwerking met burgerinitiatieven door mensen met een migratieachtergrond. De gelijkwaardigheid kan maar ontstaan doordat organisaties samenwerken voor een gemeenschappelijk doel en daarvoor van bij aanvang gelijk gemotiveerd zijn.

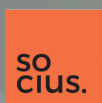
5.

Bibliografie

- Allport, G.W. (1954), *The nature of prejudice*, Cambridge: Perseus Books
- André, G. en Sacco, M. (2019), Etnisch-culturele organisaties en publieke financieringsmogelijkheden in de Federatie Wallonië-Brussel, in: M. Schrooten, R. Thys, en P. Debruyne, (2019), *Sociaal schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap*, Brussel: Politeia, p. 293-298
- Anciaux, B. (2014), *Zelforganisaties in Vlaanderen. Onderzoek naar plaatselijke (zelf)organisaties op basis van etnisch-culturele identiteit. Een maatschappelijke en agogische verkenning van voorwaarden en kansen, beperkingen en uitdagingen*, Brussel: Academic and Scientific Publishers nv
- Anciaux, B. (2015), Het zelf van zelforganisaties. In: *Momenten* nr 13, p. 30-44, Demos
- Arras, S., Tansia, T.B., Jult, W., Maes, B. (red) (2021), *Dekoloniseren. Nu!*, Brussel: NGO-federatie en 11.11.11 (<https://11.be/verhalen/inspiratiegids-dekoloniserennu>)
- Barth, F. (1998), *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference*, Waveland
- Charkaoui, N. (2019), *Racisme: over wonden en veerkracht*, Berchem: EPO
- Dierckx, A. en Wullaert, R. (red.) (2023), *Woorden in Beweging – spreken en schrijven over migratie in superdiversiteit*, Brussel: Orbit vzw, Broederlijk Delen en Welzijnsschakels vzw (www.orbitvzw.be/lexicon)
- Göktepe, Z. (2023), *Sluierzwemmen. 50 jaar de brug maken in 50 verhalen*, Berchem: EPO
- Laoukili, F. en Oosterlynck, S. (2018), *Diversiteit van het lokaal middenveld*. Nota, Antwerpen: CSI Flanders
- Laoukili, F., Oosterlynck, S. en Cools, P. (2019), *Etnisch-culturele diversiteit in het Vlaamse middenveld. Spotlightpaper*, Antwerpen: CSI Flanders
- Laoukili, L. (2023), *Etnisch-culturele diversiteit in het middenveld in Vlaanderen. Presentatie*. Inspira-tiedag rond Breed jeugdwerk van Roots vzw op 17 maart 2023
- Olodo, A.T., Ibnouthen, H., Sacré, H.P.A., Hmouda, S., (2018), *Macht Herverdelen*, Brussel: Demos en Citylab Pianofabriek. (<https://demos.be/machtherverdelen>)
- Moris, M. en Maes, S. (2022), *De Kaarten op Tafel. Uitdagingen bij het in kaart brengen van religieus*

en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven, Antwerpen: Soligion (U Antwerpen, KU Leuven, U Gent) (https://www.soligion.be/wp-content/uploads/20220222_WG1_Kaarten-op-Tafel.pdf)

- Plovie, E. (2019), *Burgers in beweging*, in: M. Schrooten, R. Thys, en P. Debruyne, (2019), *Sociaal schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap*, Brussel: Politeia, p. 31-44
- Thys, R. en Anciaux, B. (2019), *Etnisch-culturele organisaties in Vlaanderen en Brussel. Onopgemerkt bouwen aan betere levensomstandigheden in de Belgische samenleving*, in: M. Schrooten, R. Thys, en P. Debruyne, (2019), *Sociaal schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap*, Brussel: Politeia, p. 65-79
- Thys, R. (2020), *Kwetsbaarheid en veerkracht in Brussel*. Brussel: Inclusief Brussel.
- Thys, R. (2021), *Kwetsbaarheid en veerkracht in Brussel: de rol van formele en informele sociaal-werkpraktijken in het ondersteunen van Brusselse gezinnen in precaire leefomstandigheden*. In: J. Van den Broeck, S. Degraeve, J. Claeys, M. Huysmans, H. Stiens (eds), *Stemmen voor de stad. Perspectieven op stedelijk sociaal werk*. Brussel: Politeia, p. 101-113
- Sankaa vzw, *Racisme ontrafeld. Een inkijk in hoe personen met Afrikaanse roots in België zich anders behandeld en uitgesloten voelen*, 2022, september (<https://sankaa.be/projecten/racisme-ontrafeld-eindrapport/>)
- Swerts, T. en Oosterlynck, S. (2019), *Molenbeek (on)besproken: dynamiek van het verenigingsleven in een achtergestelde en gestigmatiseerde buurt. CS Flanders case studie rapport 1*, Antwerpen: CSI Flanders
- Thys, R. (2017), *Opportunities, obstacles and resistances. The political participation by Brussels based Belgian Moroccan, Belgian Turkish and Belgian Congolese organisations [doctoral thesis]*, Brussels: Université Libre de Bruxelles
- Van Dam, S., Maes, S., Schrooten, M., Broeckaert, B. en Raeymackers, P. (2022), *De rol van religieus of levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven in armoedebestrijding*, in: J. Coene, T. Ghys, B. Hubeau, S. Marchal, P. Raeymaeckers, R. Remmen, W. Vandenhoe, G. Van Hecken en L. Van Praag, *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2022*, Antwerpen: Acco, p. 330-344

— socius.be